

Ўзбекистон Республикаси
Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
Бухоро Давлат Университети

Фалсафа тарихида билишнинг услубий масалалари
фанидан

РЕФЕРАТ

МАВЗУ: Билиш ва амалиёт.

Бажарди:

Савриева Н.

Текширди:

Саломов Х.

Бухоро – 2012 йил

МАВЗУ:

Билиш ва амалиёт.

РЕЖА:

1. Амалиёт билишнинг ҳаракатлантирувчи кучи.
2. Амалиёт билишнинг мақсади.
3. Назария ва амалиётнинг боғлиқлиги.
4. Билишнинг амалий регулятив функцияси.

Билиш ва амалиёт

Билиш жараёни амалиёт билан узвий боғлиқ бўлиб, бири-бирисиз мавжуд бўлолмайди. Амалиёт билишга ва ҳақиқатнинг шаклланишига кучли таъсир кўрсатади. Аввало, амалиётнинг моҳияти ва тузилишини аниқлайлик.

Гносеологик феномен сифатида амалиётнинг муҳим хусусиятлари қуйидагилар: 1) мақсадга йўналтирилганлик; 2) объектив-ҳиссий характери; 3) олам, нарсаларнинг қайта ўзлаштирилиши ва ўзгартирилиши.

Амалиёт инсоннинг олам билан онгли, ижодий алоқасидан иборат фаолиятдир. Фаолият роботларга ҳам хос, бироқ уларда мақсадни кўзлаш йўқ, балки мақсадни бажариш бор, холос; роботлар мақсад, режа ва лойиҳаларни ўйлаб чиқмайди, шунинг учун уларнинг фаолиятини амалиёт деб бўлмайди. Айни пайтда техник қурилмаларнинг бу турини яратувчи ҳамда уларни такомиллаштирувчи муҳандислар учун ғоялар бериш ва уларни моддийлаштиришдан иборат фаолияти амалиётдир. Ҳайвонот оламида ҳам амалиёт йўқ, гарчи ҳайвонлар олам, табиат билан уларни яратган, йўқ қилган ёки ўзгартирган жараёнлар орқали ўзаро алоқада бўлса ҳам. Амалиёт инсондан, унинг мақсадга мувофиқ фаолиятдан, ижод маҳсули ва идеал моделларни шакллантириш, уларни амалга оширишга интилиш жараёнидан ажралмасдир.

Амалиётнинг иккинчи хусусияти объектив-ҳиссий характеридир. Бу белгига кўра, у фақат моддий алоқадорликдан эмас, балки билиш ва баҳоли — ориентацияли фаолият билан чегараланган ҳолда инсон фаолиятининг бошқа шаклларида ажралиб туради. Бевосита объектнинг моддий жиҳатига дуч келмайдиган фикрий, маънавий фаолиятдан фарқи инсоннинг объект билан амалий алоқадорлиги айнан моддий нарсанинг моҳиятини билиш, унинг қаршилигини енгиб ўтишдан иборатдир. Бунда инсон табиати билан боғлиқбўлган куч, энергияни сарфлаган ҳолда физиологик ҳаракат қилади.

Амалиётнинг учинчи белгиси янги натижанинг вужудга келиши, моддий тизимларни ўзгартиришидир. Элементларни ҳар қандай ўзгартириш ҳам инсоннинг ҳаракати сингари амалиёт бўлавермайди. Амалиёт нарса сифатини ўзгартиради, уни йўқ қилиш, бузишга ёки уни ривожлантириш, такомиллаштириш, янги моддий тизимни яратишга олиб келади. Бу ерда нарсанинг имкониятлари, инсоннинг уларни билиши, қадрлаши ва фойдаланиши катта аҳамиятга эга. Ана шу жараёнда янги имкониятларни яратиш муҳим аҳамият касб этади. Й. Элез ёзадики, амалиёт муайян нарсани имкониятдан воқеликка

айлантиришнинг махсус инсоний усулидир. Бироқ, бундай таъриф амалиётга инсоний характерни бсрувчи янги имкониятларни яратиш эканлиги эътиборга олинмаса, тўлиқ бўлмайди. Амалиёт жараёнида инсон табиатнинг қонун, хоссаларини ўрганиши асосида янги имкониятларни очади ва ўз олдига мақсад қўяди, унга мувофиқ тарзда табиатда мавжуд бўлмаган нарсалар яратилади.

Инсон моддий (табiiй ва социал) тизимлар структураси ва элементлар таркибини ўзгартиришга қодир, бунда у объектив қонунларга (ҳамма вақт ҳам адекват бўлмасада) мувофиқ ҳаракат қилади. Моддий соҳадаги амалиётнинг пировард натижаси моддийлашган мақсад ҳисобланади. Мақсадга йўналтирилганлик, объектив-ҳиссий характери ва моддий тизимларни ўзгартириши каби белгиларнинг умумий бирлигини ҳисобга олиш амалиётни гносеологик феноменга айлантиради.

Бироқ, шуни таъкидлаш керакки, биринчи ва учинчи жиҳатлар бири бири билан мутлақ маънода боғлиқ эмас, яъни амалиётда мақсад амалга оширилиши шарт, фаолият натижаси эса унга мос келиши ёки келмаслиги мумкин. Амалиёт баъзан қўйилган мақсадга тесқари натижага ҳам олиб келиши мумкин. Эҳтимол ушбу ҳолатда объектив ҳиссий фаолиятни амалий фаолиятга киритмаса ҳам бўларди. Бироқ, бир жиҳат уни амадиёт қаторига қўшишга ундайди, яъни натижанинг фикрга нисбий мос келмаслиги (ёки зидлиги), мослигига кўра, гносеологик жиҳатдан муайян аҳамиятга эга. Бу мақсаднинг муқаммал эмаслигини (ва унинг тузатиш талабларини) ёки уни амалга ошириш шарт, воситаларини нотўтри тушуниш даражасини кўрсатади. Ушбу ҳолда системасиз фаолият эмас, балки керакли натижага босқичма-босқич ҳаракатланиш зарур. Мақсад билан натижа ўртасидаги қумувофиқликни қайд қилиш оралиқ босқич сифатида мақсадга эришишнинг охириги натижасини у билан мос келишини ҳисобга олади. Бу ерда билиш амалиётнинг таркибий элементлари ҳаракатчанлигини, тараққият жараёнининг мураккаблигини ҳисобга олган ҳолда олиб қаралади.

Агар биз учинчи белгини, яъни янгилик яратиш, моддий тизимни ўзгартириш жиҳатини амалиёт структурасига албагга киритилишини талаб қилмасак, унда бутушунчанингҳажмини асосиз торайтириб юборган бўламиз. Маълум бўладики, агар объектив-ҳиссий фаолиятнинг натижаси бошланғич мақсаднинг рўёбга чиқиши бўла олмаса ва унинг салбий рўёбга чиқишига айланса, унда бу фаолиятни ижобий амалиёт дейишга асос йўқ. Амалиётнинг «моддий тизимни ўзгартириш» белгисига мақсад ҳам қиради. «Қайта ўзгартириш» амалиёт натижаси

сифатида мақсаддан йироқ ёки яқин бўлиши мумкин, бироқ ҳар иккала ҳрлатда ҳам бу амалиёт бўлади. Ҳаттоки, агар натижанинг объектга таъсири бошланғич мақсадга зид бўлган тақирда ҳам, барибир бу объектив-ҳиссий фаолиятни амалиётга киритиш лозим. Бундай ҳол амалиётнинг учинчи белгиси - «моддий тизимни ўзгартириш» қатъий маънода бошланғич мақсадга мувофиқлигини кўрсатади. Ўз навбатида, мақсадсиз моддий тизимларни ўзгартириш амалиёт бўлолмайди.

Шундай қилиб, амалиёт инсоннинг моддий тизимларни қайта ўзгартиришга йўналтирилган объектив-ҳиссий фаолиятidir. Амалиётни таърифлашганда, унинг фаол ва моддий фаолият эканлигига эътибор беришади. Фаоллик «фаолият», «табиат» «жамият», «моддий тизим» тушунчаларига сингиб кетган. Унда идеаллик, субъективлик борлиги амалиётнинг ўз асосига кўра, моддий жараёнлиги тўғрисидаги фикрга таъсир қилмайди.

Амалиётнинг қуйдаги шакллари мавжуд: ижтимоий ишлаб чиқариш (саноат ва қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши, истеъмол моллари ишлаб чиқариш); ижтимоий-сиёсий (давлатнинг қарор топиши, партиялар вужудга келиши, социал структуравий ўзгаришлар, бошқарув органлари, ижтимоий ҳаракатлар, урушлар, ва бошқалар); илмий-эксперимент (ўрганилаётган объектни мақсадли ўрганиш мақсадидаги социал эксперимент, физик, химик, генетик ва бошқа экспериментлар); врачлик ёки тиббиёт (хирургик, терапевтик, стоматологик ва бошқалар); оилавий-маиший, кундалик турмуш, хўжалик (уй-жой қурилиши ва таъмирлаш, боғдорчилик, полизчилик, озиқ-овқат тайёрлаш ва бошқалар). Амалиётнинг бу шакллари инсон ҳаётининг муҳим соҳаларини қамраб олганлиги учун зарурийдир, булар қаторида болаларнинг ўйин амалисти; қотилларнинг асоциал амалисти; спорт амалиёти кабилар ҳам бор.

Фикримизча, бадиий фаолиятни сўзсиз амалиётга ёки ноамалий фаолиятга киритиш қийин. У санъат турларининг ажралиб туришига кўра, дифференцияга муҳтождир.

Санъатнинг асосий вазифаси — кишилар руҳий дунёсига эмоционал-эстетик таъсир этиш. Бундай фаолият маънавий таъсир ҳисобланади, аммо масалани техник ҳал қилиш, масалан, муайян скульптурани яратиш усуллари, ишлатиладиған нарсалар хусусиятлари жиҳатидан ушбу фаолият амалиёт бўлади.

Амалиётга театр артисти, ёзувчи, мафкурачи ҳамда ҳарбий ғоялар, сиёсий доктриналар ва дастурлар яратувчиси фаолиятини киритиш қийин.

«Амалиёт» тушунчаси катта мазмунга эга, у қандайдир иш, кўникма ва усуллари хам ўз ичига олади. Ушбу атама одатда «тажриба» сўзининг синоними сифатида қўлланилади. Кенг маънода, амалиёт — билиш амалиётини хам, шу жумладан назарий билиш амалиётини хам қамраб олувчи инсон фаолиятдан иборатдир.

Гносеологияда бу термин «руҳий», «ақлий», «назарий» каби терминларга қарама-қарши бўлган ўзига хос маънога эга. Унинг ортида билиш (назария) ва амалиёт боғлиқлиги муаммоси, уни ҳал қилиш зарурияти яширинган. Бунинг оқибатида фалсафада «амалиёт» терминини турли маънода ишлатиш ман қилинмасада, лекин гносеологияда амалиёт деганда субъектнинг моддий тизимларни ўзгартиришларга қаратилган мақсадга мувофиқ объектив-ҳиссий фаолият деб тушуниш талаб қилинади. Агар маълум фаолият қайд этилган белгиларга эга бўлмаса, уни амалиёт белгиларига киритиб бўлмайди.

Амалий фаолиятнинг турли хиллари фақат ҳаёт фаолияти шакллари маъносидагина тенг маъноли эмас, балки оммага нисбатан хам шундай маъно касб этади. Амалиёт ёки яратувчи (конструктив) ёхуд бузғунчи (диструктив), ҳаттоки, вандализм бўлиши хам мумкин.

Ўз мазмун ва моҳиятига кўра, амалиёт билиш фаолиятига бавосита таъсир кўрсатиши орқали маълум натижани кўп бора қайта ҳосил қилиш билан боғлиқ стандартлаштирилган ва билишда ахборотларнинг кўпайишига қаратилган бўлади. Стандартлаштирилган фаолиятни хам гносеологик маънода амалиёт деб аташ керак, зеро у нафақат илмий тадқиқотлар учун моддий асос яратади, балки ўзида билишнинг мукаммаллашув, яъни ижодий-изланиш шаклига ўтиш учун имкониятни яширган бўлади.

Субъект фаолиятига нисбатан хам амалиёт турларга бўлинади, улардан баъзилари: индивидуал амалиёт, гуруҳлар, ижтимоий қатлам, синф, миллат, давлат ва жамият амалиёти. Амалиётнинг асосий шакли ва турлари билан танишиш шуни кўрсатадики, у ҳар қандай ҳолда ижтимоий характерга эга. Амалиётда инсон, албатта, табиий куч сифатида ҳаракат қилади. Лекин бу куч, энг аввало, амалиётнинг руҳий компонентига айланувчи ижтимоий белгига хам эга. Мақсадни илгари суриш жамиятнинг маълум тартиб ва қадриятларига мос бўлмоғи лозим. Субъектнинг ўзи ижтимоий муносабатларнинг маҳсули, уларнинг умумий ифодасидир, индивиднинг онги ва тафаккури ўзга кишилар билан мулоқотда намоён бўлади.

Амалиёт моддий дунёни ижтимоийлашган дунегга айлантириш жараёни сифатида намоён бўлади. У орқали инсон табиатни ўз манфаатлари, цивилизация эҳтиёжларига мос ўзгартириш билан шуғулланади. Агар деструктив, вандалистик амалиёт тури эътиборга олинмаса, амалиёт нафақат ижтимоий ҳаётни, балки ундан ҳам кенгроқ табиий тизимларни ҳам тартибга солишга қодир бўлган антиэнтропия жараёни сифатида намоён бўлади.

Ҳақиқатнинг мезонини топишда фақат субъект доираси билан чегараланиш хато. Изчил гносеология, бу ерда, субъективликнинг ролини бўрттириш билан дуч келади. Фалсафа тарихида узоқ вақт ҳиссийликда чегараланиб қолган ва мушоҳадавий даражада бўлган эски қарашлар ҳам, рационал фаоллиги билан изоҳланадиган ғоявий тафаккур соҳиблари ҳам бу ҳалқадан чиқиб кета олмаган. Шундай мезонни топиш вазифаси гайда бўлдики, у биринчидан, бевосита билим билан боғлиқ бўлсин, унинг ривожини белгиласин ва айти пайтда у билимнинг ўзи бўлиб қолмасин ҳам, иккинчидан, бу мезон ўзида ялпи умумийликни бевосита воқелик билан ҳам бирлаштира олсин. Билишнинг ана шундай мезони амалиёт бўла олади. Амалиётда бир томондан, субъект, унинг билими, эрки намоён бўлади, иккинчидан субъект-объектнинг бирлиги кўзга ташланади. Умуман амалиёт (практика) — объектив, моддий жараён. У объектив қонунлар асосида содир бўладиган табиий жараёнларнинг давомидир. Амалиёт ўз ичига билимни ҳам олади, янги билим ҳосил қилишга ҳам қодир, асос ва пировард мақсад бўлиб майдонга чиқади. Амалиётда ҳиссий конкретлилик ҳам, бевосита борлиқ ҳам, ялпи умумийлик (моҳиятлилиқ) ҳам уйғунлашади. Унда яна билиш жараёнининг ҳиссий-мушоҳадавий даражаси ҳамда объект-субъект муносабатлари, бошқача қилиб айтганда, инсоннинг олам билан ҳиссий боғлиқлигининг ўзига хос шакли намоён бўлади.

Бундай ҳодиса билишнинг нафақат соқнал соҳасига татбиқан, яъни кишиларнинг соқнал-тарихий амалиётининг роли ва аҳамиятини аниқлаш жараёнида, балки табиатшуносликда ҳам, билишнинг бошқа соҳаларида ҳам кузатилади.

Назариянинг ҳақиқий еки ҳақиқий эмаслиги ғўғрисидаги саволни ҳал қилишда амалиётдан ажрапиб қолиш мумкин эмас. Инсон тафаккури предметли ҳаққонийликка эгами? деган савол — назарий савол эмас, балки амалий саволдир. Инсон билимларининг ҳақиқийлигини, ўз тафаккурининг кучи ва қудратини амалиётда ботлаши лозим. Амалиётдан ажралган тафаккурнинг ҳақиқийлиги ёки ҳақиқий эмаслиги

тўғрисидаги баҳс соф схоластик тортишувдир. Амалиёт барча ҳолатлар учун ҳаёлни ҳақиқийликдан ажратиб берадиган билиш мезонидир.

Ижтимоий ва табиий фанларда ҳақиқатнинг мезони умуман амалиёт эмас, балки унинг маълум турлари ҳисобланади. Ўз хулосаларининг универсал, яъни умумийлиги билан ажралиб турадиган фалсафа соҳасида ҳам амалиёт мавжуд, бироқ у амалиётнинг ўзига хос тури, кишиларнинг тарихий амалиёти, шу жумладан, кундалик, ишлаб чиқариш, социал-сиёсий амалиётини ҳам ўзида жамлаган.

Амалиётда фақат табиатгина ўзгармайди, балки субъектнинг ўзи ҳам, хусусан индивид ҳам ўзгаради. Амалиёт унинг ҳиссий аъзолари, онги, тафаккури, ғояларига таъсир қилади, бунда индивид ва жамиятни ҳам, табиатни ҳам ўзаро бойишига олиб борадиган инъикос, акс этиш содир бўлади. Бундай ўзаро бойиш ўз асосида объектив қонуниятга эга бўлган амалиётнинг узвий жиҳати сифатида амалга ошади. Инсон томонидан ўзининг амалий фаолиятида объектив қонунларнинг ишлатилиши факти амалиёт ва борлиқ қонунларига мутлақайнанлиги маъносида талқин қилиш керак эмас. Амалиёт қонунлари билан объектив воқеликнинг қонунлари бир хил бўлмаслиги, объектив — диалектик қонунлар билан субъект фаолиятига хос тамойиллар ўзаро мос келмаслиги ҳам мумкин.

Амалиётнинг маънавий томони ўз ичига дунё тўғрисидаги тасаввурдан келиб чиқувчи субъект ҳаракатларининг умумий тамойилларини қамраб олади. Бунда амалий фаолиятнинг умумий ва хусусий жиҳатлари мажмуини ташкил қиладиган бўлажак нарсаларнинг лойиҳалари, режалари марказий ўрин эгаллайди. Айнан амалиётда моддийлик ва идеаллик, объективлик ва субъективлик сингари қарама-қаршилиқлар ўзига хос тарзда бирлашади, бирбири билан уйғунлашади, субъективлик айнан амалиётда ўзининг бошқа мавжудлик шакллариغا нисбатан объективроқ тарзда намоён бўлади.

Амалиёт тузилишида нафақат субъектив ва объектив томонлар бор, балки нарсадан бегоналашиш ва моддийлашув жараёни ҳам мавжуд. Улар туфайли субъектив ва объективликнинг ўзаро бир-бирига ўтиш содир бўлади. Фалсафий адабиётлардаги таърифларга кўра, бу жараёнларнинг моҳияти қуйидагича: моддийлашув — инсон қобилятлари нарсага ўтадиган ва унга уйғунлашадиган, шу туфайли наrsa социал-маданийга айланадиган жараёндир. Нарсадан бегоналашув нарсанинг мантиғи, моҳияти, хусусияти, инсон ютуғи, унинг қобилятлари туфайли ривожланадиган ва объектив мазмун билан тўлдириладиган жараёндир. Инсон ўтган даврлар маданияти

шакллари ҳам, табиий ҳодисаларни ҳам аниқ нарсдан бегоналаштиради, уларни ўзининг ижтимоий билиш дунёсига киритади.

Нарсдан бегоялалашув амалиётнинг бир босқичи, моддийлашувнинг муайян бир замини ҳисобланади. Бу борада моддийлашув моддий тизимни ўзгартиришни бевосита таъминлайдиган етакчи жараён бўлиб хизмат қилади.

Системали — структурали ёндашув нуқтаи назаридан амалиёт куйидаги элементлардан таркиб топади: амалиёт субъекти, амалиёт объекти, мақсад воситалари, субъектнинг предметли фаолияти ва унинг натижаси. Ушбу элементларнинг барчаси бир-бири билан боғлиқ намоён бўлади, уларни «соф» ҳолда тасаввур қилиш қийин бўлиб, улар бутун тизимни ташкил қилади. Ана шу томонг лар субъектив ва объектив моментларининг ўзаро боғликлиги амалиётнинг тараққиётини таъминлайди.

Амалиёт объективликнинг муайян шакли сифатида материя билан тенг бўлмайди, материя онгда ҳам, ундан ташқарида ҳам мавжуддир. Амалиёт олами билиш воситасидир, гарчи унинг ўзи билиш объекти бўлса ҳам. «Амалиёт — онг» алоқадорлиги «материя — онг» алоқадорлигига айнан эмас, балки материянинг мавжудлиги амалиётни ҳам, онгни ҳам мавжудлигининг асосидир.

Амалиёт ва онг ўзаро узвий боғланган, амалиёт билиш томонига, билим эса амалий жиҳатга эга. «Томон» сўзи билишни амалиётга, амалиётни эса билишга тенглаштириб бўлмасликни ифодалайди, бу тушунчаларнинг ўзига хос табиати уларга мансуб бўлган функцияларнинг ўзига хослигида ҳам ифодаланади.

Амалиётнинг гносеологик функциялари

Амалиётнинг гносеологик функциялари қандай? Қисқача жавоб шундай бўлади: амалиёт — а) асосдир, б) ҳаракатланувчи кучдир, в) ҳақиқат мезони ва г) билиш мақсадидир. Энг аввало, амалиётни билишнинг асоси сифатидаги функцияси кўзга ташланади. Билишнинг асоси сифатида амалиёт тафаккур томонидан умумлаштириладиган, ишлов бериладиган дастлабки ахборотни беради. Маълумки, ҳодисаларни оддий мушоҳада қилишдаёқ, субъект муайян миқдордаги ҳиссий образлар, тасаввурларга эга бўлади. Субъект томонидан амалиётда нарсаларга таъсир қилиш, кузатиш, тасвирлаш, таққослаш, таснифлаш ва ҳоказолар чоғида уларнинг жуда кўплаб хоесалари, сифат, муносабат ва алоқалари идрок этилади. Лекин масала бунда эмас. Объект билан амалий алоқа жараёнида субъект объектнинг муҳим жиҳатлари тўғрисидаги тушунча ва билимларни шакллантиради,

объектнинг муҳим томонлари фақат амалиётда етарлича аниқ-равшан кўринади. Назарий амалиётнинг хулосаси, объект тўғрисидаги умумий натижа сифатида намоён бўлади. Бу фикр ижтимоий-гуманитар еки табимий фанлар соҳаларининг истаган илмий концепцияларига тегишлидир. Субъект амалиётда ва амалиёт орқали борлиққонунларини англайди, амалиётсиз нарсаларнинг моҳиятини билиб бўлмайди.

Индивидга ахборотнинг кўп қисми, албатта, бевосита ташқи дунёдан олинади. Шахсий, индивидуал амалиёт бошқа барча ёрдамчи ахборотларнинг кўпайишига, уларни баҳолаш ва қайта ишлаш учун асос яратади. Шундай бўлсада, индивидларга зарур бўлган хулоса ва умумлашмалар бевосита қўлга киритилади. Бунда иккита йўл бор: а) билимларни бошқа субъектлардая оғзаки ёки ёзма (китоб) йўл (воситаси) билан олинishi; б) ахборотни ушбу субъект билан бир вақтда мавжуд бўлган субъектдан ёки аввал мавжуд бўлган субъектдан олинishi. Иккинчи хил идрок этилишнинг муҳим шарти нормалик ҳисобланади. Индивид учун билим олишнинг иккинчи йўли хулоса ва умумлашмаларни аввал маълум бўлган билимларнинг мантикий қонунлари асосида олишдан иборат.

Билишнинг аксарият қисми индивид томонидан бевосита амалиёт, тажрибадан (апостериор — «тажрибадан сўнг») олинмайди, балки тажрибагача (априор — «тажрибадан ташқари») оли~ нади. Лекин априорлик аниқ субъектга, унга хос билиш маълум моментиға нисбатан абсолют эмас, балки нисбийдир.

Агар барча билимлар мажмуаси инсониятнинг илм-фани нуқтаи назаридан олиб қаралса, уларнинг асосий манбаи амалиёт эканлиги маълум бўлади. Ҳатто мантикий аксиомалар ва мантиқ қонунлари ҳам ўз асоси билан амалиётга бориб такалади. Инсон амалиёти миллиард марталаб такрорланиб, унинг онгида мантикий шакллар сифатида мустаҳкамланади, бу шакллар қайта-қайта такрорлангани учун автоматик характер кашф этади.

Амалиёт – билишнинг ҳаракатлантирувчи кучи

Амалиёт — билишнинг ҳаракатлантирувчи ҳисобланади. Бунда амалиётнингде терминистик функцияси намоён бўлади, яъни янги билимнинг пайдо бўлиши ва унинг ўзгаришини тақозо этувчи кучлар вужудға келади. Амалий объектларни ҳиссий ўзлаштиришдан рационал билишға, эмпирик билишдан назарийға, дискурсивликдан интуитивликка, бир тадқиқот методларидан бошқасига, бир фикрлаш тарзидан бошқасига ўтишнинг асосий сабабчисидир.

Билишнинг кўплаб шакллари, уларнинг ўзгарувчанлиги ва ўзаро тўлдирувчанлиги (билиш, масалан, нафақат эмпирикликдан назарий томон, балки назарийдан эмпирикликка томон ҳам боради) асосида субъектнинг умумий стратегик ҳаракати бўлган ҳодисадан моҳиятга, бир хил мазмундан янада чуқурроқмазмунга, кейин эса моҳиятдан ҳодисага томон ҳаракати ётади. Амалиёт учун айнан нарсаларнинг моҳияти ва яшаш қонунларини аниқлаш, ҳодисалар, воқеа, жараёнлар хилма-хиллигини тушунтириш ҳаётий заруриятдир. Амалиётнинг нарсалар моҳиятига етиш йўлида бир шаклдаги билишдан бошқасига ўтишни тақазо қилишига биология фанидаги кузатишдан маълумотларни баён қилиш ва системалаштиришга, кейин тадқиқотнинг таққослаш ва тарихий усулига, улардан эксперимент ва моделлаштиришга изчил равишда ўтиши яққол мисол бўла олади.

Умуман, билим ва фан тараққиётида қизиқувчанлик, илмий изланишларда завқ олиш катта роль ўйнайди, илмий билиш мотивлари орасида эса ҳатто бойликка интилиш, шухратпарастлик ҳам муҳим ўрин тутиш мумкин. Бироқ, фан тараққиётининг асосий ҳал қилувчи омили амалиёт эҳтиёжлари, амалиёт томонидан илгари суриладиган вазифа ва муаммолар ҳисобланади. Антик даврда ушбу асосда агрономия, геометрия, тиббиёт, астрономия ва бошқа билим соҳалари вужудга келиб, ривожланган эди. Ҳозирги даврда ишлаб чиқаришнинг ҳарбий ва энергетик эҳтиёжлари, атом энергияси соҳасидагк тадқиқотларнинг кўпайиш эҳтиёжлари устунлик қилапти. Электроника, кибернетика, экология каби фанлар ҳам шундай эҳтиёж туфайли ривожланмоқца.

Фанда кашфиётлар ҳамма вақт ҳам бевосита ишлаб чиқариш — иқтисодий амалиёт эҳтиёжлари билан боғлиқ бўлавермайди. Бунга мисол Д.И. Менделеев томонидан кимёвий элементларнинг даврий системаси кашф этилишидир. У умумназарий ва педагогик қарашлар асосида амалга оширилган эди. Элементлар тўғрисидаги маълумотларни маърузалар курси учун системалаштириш зарурияти бунда иккиичи даражали роль ўйнаган, деб бўлмайди. Бу янгилик кимё саноати, ярим ўтказгичлар техникасида қўллаш учун зарур эди. Лекин, охир оқибатда ишлаб чиқариш эҳтиёжлари, масалан, кимс саноати, металлургия, тоғ-кон саноати эҳтиёжлари ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлган. Умуман олганда, табиетшуносликка саноат ишлаб чиқариши ва қишдоқ хўжалик амалиёти томонидан муҳим ва ҳар томонлама таъсир кўрсатилган.

Ҳақиқатнинг асосий мезони сифатида амалиётнинг аҳамияти катта. Бу ерда амалиёт билимга нисбатан ўзининг мезон тарзидаги функциясида намоён бўлади. Лекин амалиёт билиш натижалари

характерига нисбатан змддиятлидир. Унинг асосида турли янглишишлар пайдо бўлади, бироқ улар амалиёт асосида барҳам топадилар

Амалиет — билишнинг мақсади

Амалиет — билишнинг мақсади жиҳатидан ҳам муҳимдир. Аслида ҳар қандаи билишнинг мақсади ҳақиқии билим ҳрсил қилишдан иборат. Аммо билиш бошқа кўплаб мақсадлар учун ҳам амалга оширилади: масалан, муайян вазиятда маъқул йўл топиш, қизиқувчанликни қондириш ва бошқача. Бгтрча мақсадларни бевосита мақсад ва пировард мақсадга бўлса аниқроқ бўлади. Ўшанда амалиёт билишнинг пировард мақсадидир, дейиш мумкин, у ўз таркибига шундай вазиятларни қамраб оладик, натижада у билимнинг бевосита мақсади ҳам бўлади.

Кундалик билимнинг кўп қисми амалиетга бевосита хизмат қилишга қаратилган. Амалий, қисман техник билим учун бу янада характерлидир. Моддий тизимлар моҳиятига мувофиқ бўлган назарий қурилмалар ҳам маълум тарзда амалиётга хизмат қилиш, уни ўзгартириш ва такомиллаштиришга бориб тақалади. Фаннинг ишлаб чиқаришга, амалиётга нисбатан мустақиллиги унинг амалиётдан бутунлай эмас, балки қисман мустақиллигидан дарак беради. Зеро, бевосита ёки бавосита бўлса ҳам, назария маълум тарзда амалиёт билан боғланган бўлиши шарт.

Фандаги прагматик функцияга зарурлиги тўғрисидаги фикрни тор талабчанлик доирасида тушуммаслик керак. Бирон назария иқтисодий фойда бериб, бошқалари фойда бермас экан, унда айнан биринчиси ҳақиқий ва илмийдир, деб ҳисобланадиган, бошқалари эса салбий баҳога лойиқ деб қараладиган ҳоллар ҳам учрайди. Бирор олим ёки яхши амалиётчининг назарий, қаттоки фалсафий позицияси илмий ва мафкуравий нуқтаи назардан хилма-хил бўлиши мумкин. Аммо, бу уни айблаш учун асос бўлмайди. Бундай тасаввурлар, афсуски, собиқ иттифоқ даврида бор эди баъзиларда ҳозирги кунда ҳам сақланиб келмоқца. Фанга амалиётли ёндашув («утилитар») амалиётчиларнинг масъул административ лавозимдагилари билан боғлиқ ҳолда намоён бўлган эди. Уларнинг чексиз ҳукмронлиги бу амалиётга фанни тикиштириш билан уни эгаллаб олишлари ва ўзлари учун зарур шартларни мажбурлашлари билан боғлиқдир. Бунда фан амалиётга йўл очиб берилгани йўқ, гарчи оғизда билимнинг муҳимлиги таъкидланган бўлсада, аксинча амалиёт бир четда қолиб кетди. Айтмоқчи, улар ўзларининг муваффақиятсизликларини фан билан боғлаб, уни амалиёт билан барабар бормаётганликда, уни амалиётдан «ажратиб» қолганликда айблашади.

Назария ва амалиётнинг боғлиқлиги

Афсуски, хато-камчиликлар учун фан ва илм аҳлини айблаш ҳоллари тез-тез такрорланиб туради. Кўп ҳолларда оғизда илмга кенг йўл очиб берган, аслида эса уни хор қилганлар ўз хатоларини яшириш учун фанни айблаш йўлидан борадилар. Шу маънода, илм-фан сиёсат қаршида доимо ожиз бўлиб қолаверади. Буни собиқ иттифок давридаги фанга бўлган муносабатдан ҳам яққол кўриш мумкин.

Назария ва амалиётнинг боғлиқлиги тамойили ўз-ўзича, ҳар кимга турли усулда хизмат қилиши мумкин бўлганлиги учун тушунтириб берилиши керак. Масалан, ушбу тамойил нисбатан хунукроқ кўринишда, фашистлар Германиясида ўтган асрнинг 30-йилларининг иккинчи ярми — 40-йилларининг биринчи ярмида яққол намоён бўлди. Фашистлар «назария ва амалиёт бирлиги» шиорини ўзига хос қабул қилдилар. Унинг ҳаётга татбиқ этилиши мамлакатда фан тараққиёти учун салбий оқибатларни келтириб чиқарди. Аҳвол шу даражага етдики, 1942 йилда Гитлер илмий тадқиқотлар агар олти ҳафта ичида ҳарбий маҳсулотлар беришга қодир бўлмаса, уларни қўллаб-қувватланмаслиги тўғрисида буйруқ чиқарди. Шунинг учун немис олимларига гитлерчи раҳбарият олдида муайян муддатда атом қуролини яратиш тўғрисида гапирмаслик тавсия қилинган эди. Акс ҳолда Гитлер шундай сиқик бир муддатни олимлар олдида қўйган бўлардики, натижада уларнинг ҳолига вой бўлар эди. Шунинг учун Германияда ядро тадқиқотлари ҳокимият томонидан кенг қўллаб-қувватланилишига эришилмади, ишлар нисбатан кенг бўлмаган миқёсда олиб борилди. Урушнинг охирига келиб, бу борадаги ишларнинг авж олиши эса вазиятни ўзгартира олмади. Албатта, атом бомбасини яратишда Гитлар вермахтига ҳалақит берган бошқа сабаблар ҳам бор эди. Бу албатта, ижтимоий тараққиёт нуқтаи назаридан ижобий ҳол эди, лекин у назария ва амалиётнинг бирлигидан фойда кўришни ҳамма нарсадан устун қўйиш сиёсатининг келажаги йўқэканлигини яна бир бор исботлади.

Тор амалиётлилик билан бир қаторда унга муқобил равишдаги «соф фан», «фан фан учун» нуқтаи назарлари ҳам учрайди. Унинг моҳияти куйидагича: ҳозирда ҳам, келажакда ҳам назария фақат амалиёт билан боғлиқ бўлмаслиги лозим, агар фан амалиёт билан мутлақ боғланиб қоладиган бўлса, яъни ундан олдин кета олмаса, фан фан бўлмай, назария эса назария бўлмай қолади.

Англиялик езувчи ва олим Ч. Сноу ўтган асрнинг 30-йилларидаги кембрижлик ёш олимлар ўртасидаги маънавий-руҳий ҳолатни эслаб, куйидагиларни ёзган эди: «Бизнинг илмий фаолиятимиз қандай

шароитда амалий мазмунга эга бўлиши мумкин эмаслиги билан шунчалик фахрланар ва ўзимизни улуғроқ ҳис этардик. Хаттоки Резерфордек киши ҳам техникада деярли ҳеч нарсага ақли етмас эди. У атом энергиясининг ажралиб чиқиши мумкинлигига ҳеч қачон ишонмаслигини қатъий таъкидлар эди. Бу соф фандан амалиётга ўтиш билан боғлиқ масалага боғлиқлиги тўғрисидаги мисол сифатида жуда характерлидир»¹.

Фанга вульгар утилитар ёндашув ҳам, «соф фан» концепцияси ҳам фан ва амалиётнинг оптимал тараққиётини таъминлаш муаммосининг ижобий ечимини бера олмайди. Фанда жорий вақтдаги амалиётга хизмат қиладиган тадқиқот сингари келажакка мўлжалланган тадқиқотлар ҳам бўлиши лозим.

Ҳозирда ҳам, келажакда ҳам амалиёт билан қўшилишни кўзламаган назария буни мўлжаллаган назариядан кўра, бемахсул, қуруқ назарияга айланиб қолиш эҳтимоли кўпроқ. Бундай тор амалиётлилик фан учун хавфли, агар у фанда устувор бўлганида эди, исоният атом энергиясини кашф этишга ҳам, ЭҲМни яратишга ҳам, космик парвозларни амалга оширишга ҳам эриша олмаган бўлар эди. .

Назария ва амалиётнинг зарурий боғлиқлиги тўғрисидаги фикр қайд этилган иккала ёндашувни ҳам истисно қилади, яъни назария ва амалиётнинг ўлчови уларнинг тараққиёти ва амал қилинишини максимал даражада таъминлайдиган ўзаро муносабатида намоён бўлади. Демак, амалиётнинг билишга нисбатан асосий вазифалари қуйидагича: базисли устувор, мезоний ва мақсадга мувофиқлик ҳамда ҳаракатлантирувчи куч.

Билиш, ўз навбатида, амалиётга нисбатан бир қанча функцияларга эга, бунда ахборот — инъикос функцияси, албатта, асосийдир. Амалиётнинг билишни асоси тарзидаги функциясидан фарқли, бунда қайта ишлов бор, яъни тушунча, гипотеза, назария, методларни ишлаб чиқариш бор. Агар амалиёт билиш фаолияти учун восита бўлиб ҳисобланса, билиш ҳам ўз навбатида, амалий фаолият такомиллашувининг илмий воситасидир.

Билишнинг регулятив функцияси

Билишнинг регулятив функциясининг моҳияти амалиётни бошқариш, амалий ҳаракатларни мувофиқлаштиришни таъминлашда намоён бўлади. Регулятив функциянинг амалиётга нисбатан мувофиқлаштирувчи вазифаси жуда муҳим.

Табиатшунослик, хусусан, физика, кимё, биологияда бу функцияни экспериментларга нисбатан қўллаш методикаси кенг тарқалган. Бу

функция социал назарияларга ҳам тегишлидир. Мисол келтирамиз: Германия Федератив Республикасида урушдан кейинги йилларда Л. Эрхард (у 1947 йилдан халқ хўжалиги вазири, 1955 йилдан федерал канцлер муовини, 1963-1966 йилларда эса канцлер бўлган) томонидан ишлаб чиқилган иқтисодий назария ҳаётга татбиқ этилган эди. Бу концепциянинг туб моҳияти қуйидаги иборада акс этган: «Эркин рақобатга асосланган халқ хўжалиги иқтисодий нуқтаи назардан ҳам, демократик тамойиллар нуқтаи назаридан ҳам хўжаликнинг энг яхши шакли ҳисобланади. Давлат бозор ҳаётига рақобат механизмини қўллаб-қувватлаш ёки эркин рақобат шартлари амалга ошиши мумкин бўлмаган баъзи бозорларни назорат қилиб туриш учун аралашиши керак»¹. Бу фикрдан қуйидаги хулоса келиб чиқар эди: «Қонунчи бозор операциялари жараёнини бузадиган омилларга барҳам беришни ўз вазифаси деб билиши лозим. Бунинг учун: а) эркин рақобатни кенгрок ҳажмда сақлаш; б) рақобат тўлиқ амалга ошиши мумкин бўлмаган бозорларда кучли гуруҳдар суиистеъмолга тўсқинлик қилиши; в) ушбу мақсадда, зарур бўлганда бозор операцияларининг бориши жараёнига ҳам таъсир қила оладиган давлат назорат органини таъсис этиш зарур». Л. Эрхарднинг ана шундай очикдан-очик антимонопол иқтисодий концепцияси иқтисодиётда монополизм тенденциясига қарши доимий курашга олиб келди. Бу эса ГФР иқтисодиётини тез юксалишининг муҳим омилларидан бири бўлди.

Собиқ иттифокнинг 1917 йил октябридан кейинги тарихи билан боғлиқ мисолга мурожаат қилайлик: бунда ишлаб чиқариш воситаларига хусусий мулкчиликни йўқ қилиш ва иқтисодиётда ижтимоий мулкчиликни ўрнатишдан иборат бўлган К. Маркснинг иқтисодий концепцияси амалга оширилди. Маркснинг издошлари «ижтимоий мулкчилик» тушунчасини амалда «давлат мулки» тушунчаси билан алмаштирдилар, ушбу назария асосида иқтисодиётга давлат монополизми татбиқ қилинди. Натижада, мамлакат халқ хўжалиги ушбу назария ва партия сиёсати томонидан кўп марталаб «тузатиш»ларни бошидан кечиришга мажбур бўлди. Хусусий мулкчиликни ишлаб чиқаришда бекор қилинди, қишлоқ хўжалигида зўравонлик билан амалга оширилган коллективлаштириш эса янада даҳшатли тус олди. Ана шундай «амалиётдаги тузатиш»лар оқибатида гўёки жамиятнинг меҳнаткаш қатламларини ҳимоя қилишга йўналтирилган жозибадор социализм ғояси амалга ошмай қолди ва ўз обрўсини йўқотди. Собиқ иттифок назариячиларининг кўплаб фикрлари декларатив характердаги ғоялар қаторида қолди.

Амалиёт билан назариянинг ўзаро боғлиқлиги тўғрисидаги фалсафий масалани кўриб чиқиш жараёнида амалиётнинг назарияга, назариянинг амалиётга таъсирини таъкидлар эканмиз, баъзи ҳолларда амалиётнинг назарияга нисбатан устуворлиги тўғрисида тасаввур борлигини таъкидламоқчимиз. Ушбу ҳолат тўғрисида батафсилроқ тўхталайлик.

Фалсафа тарихида амалиётнинг ютшилар ҳаёти ва билишдаги катта аҳамияти уни мутлақлаштириш учун асос бўлди. Амалиёт тарафдорлари илмий асосланган мақсадларни олдиндан кўра олиб, уларнинг назарида «яхши назария» ҳамиша моддий нарсалардан фақат табиий эмас, балки, амалий тизимлар тараққистини таъминлайдиган объектив мазмунли, фойдали назариядир.

Назария фаннинг энг муҳим, зарур қисмидир, унга амалиётга, хусусан, ишлаб чиқаришга нисбатан нисбий мустақиллик автономлиш хусусияти хосдир. Ушбу нисбий мустақиллик қандай изоҳланади? Аввало, фан тараққиётида ўзига хос ички қонунлар мавжудлиги, унинг ишлаб чиқаришга нисбатан специфик табиата, тараққиётга хос бўлган алоҳида ички мантиқ мавжудлиги билан изоҳланади. Унинг нисбий мустақиллигини таъминловчи муҳим омиллардан — кжтимоий онгнинг бошқа шакллари билан ўзаро боғлиқлиги, унда амалиётда тўғридан-тўғри намоён бўла олмайдиган, балки илмий билиш келажагига таъсир қила оладиган ғоя ва тамойилларнинг шаклланиши бўлиб ҳисобланади. Ва ниқоят, нисбий мустақиллик фан тараққиётининг мавжуд даражасини ўтмиш даврлар билимлари билан бойитган ҳолда амалиётгатабқиқилиш, уларни янги даврга мослаш имконини берадиган ворислик алоқаси борлиги билан изоҳланади. Назария амалиётдан орқада қолиши ёки илгарилаб кетиши мумкини, ортда қолса, амалиётни ортгатортади, олдинга кетса, амалиётни илгарига етаклайди.

Назариянинг нисбий мустақиллиги булардан ташқари, назария ва амалиёт ўртасида воситали бўғинлар борлиги билан ҳам изоҳланади. Булар қандай бўғинлар эканлигини эслаймиз: бир томондан — эмпирик билиш, бошқа томондан эса ҳиссий-амалий билишнинг мавжудлиги. Бу ерда амалийлик назарийликни эмпириклик билан абстракт тафаккур чегарасида таққослаш орқали намоён бўлади

Фалсафада амалиёт — асос, билиш — натижа деб қаралади. Амалиётга бундай ёндашув бизнинг кунларимизгача стиб келди. Зеро, амалиёт, назария ва қарашлар билан зид бўлиб қолган чоғда, амалиёт эмас, балки назария қайта кўриб чиқилади. Амалиёт ҳаётга мос бўлмаган назария, қараш ва хулосаларни ҳамиша улоқтириб ташлайди. Маълумки,

амалиёт ҳамма вақт тўғри ва қудратли асосга эгадек бўлиб кўринади. Бунда фақат шуниси тушунарсизки, унга нима учун назария керак бўлади ва, боз устига, у доим амалиётдан «орқада юрса»; яъни унга ҳалақит берса. Бундай ҳолда назария амалиётнинг йўлини ёритиш лозимлиги тўғрисидаги фикр фандан йироқ бўлган «амалиётчилар»нинг, жумладан назарий билишнинг аҳамиятини унча яхши тушунмайдиган кишиларнинг асл қиёфасини тўсиб турувчи қуруқ декларацияга айланиб қолади.

Амалиёт, албатта, назарий билиш тараққиётининг асоси бўлиб хизмат қилади. Аниқроқ айтганда, бу назария ва амалиётнинг бевосита, қатъий, аняқ муносабатлари доирасида тўғридир. Масалан, билимнинг ҳақиқатлигини аниқлашда амалиётнинг назарияга нисбатан ўзаро муносабатида унинг асосийлиги шак-шубҳасиздир. Бу ҳолда, амалиёт бутун инсоният билиш тараққиётининг объектив асоси сифатида намоён бўлади.

Шу билан бир вақтда, амалиёт ўз давридаги назарияга, билимга мос келиши ҳам лозим. Яъни, муайян давр, унинг асносидаги амалиёт билишда қандай бўлса, назарий онгда ҳам бу ҳол ўз аксини топади. Амалиёт янги билимлар, назарий қарашлар такоғ милича учун имкон бермаса, унда олимлар, илм аҳлини қотиб қолганликда айблаш бефойда. Амалиётда янгича илмий қарашлар учун жой бўлмаса, янги назарий хулосалар ҳаётга жорий қилинмаса, унда назарий масалалар билан шуғулланадиган кишиларни айбдор, деб билиш билан иш битмайди. Бу борада Э. Фромнинг собиқ иттифоққа нисбатан айтган қуйидаги фикри ўз аҳамиятини сақлаб қолаверади: «Агар жамиятга олимларнинг ишлари ва кашфиётлари керак бўлмаса, улар фақат илмий даражаларига қараб баҳолансалар, аммо мутахассислар илмий даража олшшжри лозим бўлса, улар бирор бир кашфиёт қилмасдан ҳам жамиятни олимона алдаб, илмий даража олишнинг йўлини топадилар. Амалиёт илм ва назарияни «бир пулга қиммат» деб ҳисоблайдиган ҳар қандай замонда, олимлар, илм-фан ҳам амалиётга бирон-бир фойда келтирмасдан ўзларини, ўз мавқеларини сақлаб қолишнинг иложини топадилар».

Шу маънода назария ҳеч қачон амалиётдан орқада қолмайди, у амалиётнинг ичидадир. Бу ҳолда назариянинг амалиётдан орқада қолиши тўғрисидаги фикр нотўғридир. Амалиёт ҳамма вақт яхши назарияга нисбатан чеклангандир, чунки у моддий воситаларнинг у ёки бу таркиби билан чегаралангандир. Ундан фарқли равишда инсоннинг маънавий фаолияти, шу жумладан, назарий фаолияти ҳам ўз тараққиёти учун анча кенг имкониятларга

Назария амалий фаолият жараёни боришига фаол таъсир кўрсатади, унинг прогностик функцияси айнан ана шунда намоён бўлади. Натижада, амалиётда силжиш рўй беради, амалиёт бир даражадан иккинчисига, янада юқори босқичга кўтарилади.

Назариянинг эмпирик билим билан турли маъноли алоқаси имконияти руҳий амалий билимнинг назария билан боғлиқ бўлиши мумкинлиги, назариянинг амалиёт билан бир хил маъноли бўлмаган алоқасини, айти пайтда эса унинг амалиётга нисбатан нисбий мустақиллигини ҳам англатади. Назария соҳасида фикрнинг эркин «парвози» унинг бу амалиёт чегарасидан ташқарига чиқишига эришилиши мумкин.

Фан тарихини таҳлил қилиш илм учун жуда ишончли ва қадрли бўлган назарий билишнинг физик экспериментга нисбатан эркинлигини яққол кўрсатади. Амалиётни бевосита четлаб ўтиб, экспериментга мурожаат қилмасдан ҳам фан янги билим олиши мумкин. Оддий мисол: нарсаларнинг миллиончасини амалиётда ҳисоблаш мураккаб, баъзан эса умуман мумкин ва керак бўлмасда, инсон кўпайтириш қондасини кўллаб, миллионга тенг бўлган сонни осонгина ҳосил қилиши мумкин. Илмий билишга амалиётдан илгарилаб кетиш хусусияти ҳам хосдир. Тараққий этган фан соҳасида ҳар бири келажакдаги амалиётни прогноз қилишнинг ўз имкониятларига эга бўлган билишнинг турли элементлари қарор топади. Бирон бир элемент реал ишлаб чиқаришдан (амалиётдан) қанчалик узоқлашса, келажакни тўғри тасаввур қилиш шунчалик қийин бўлади, лекин бунинг ҳисобига амалиётни кўпроқ илгарилаб кетишига эришиш мумкин.

Фалсафий адабиётларда назария ва амалиёт ўртасидаги номувофиклик бўлиши мумкинлиги ҳам эътироф этилган. Бундай фарқнинг сабаблари объектив ва субъектив характерга эга. Субъектив омил шахснинг таъсири, унинг иродаси ва билимларининг амалий жараёнга таъсири, уларнинг оқибатларини баҳолашда намоён бўлади. Субъект амалиёт ва назария учун иррационал ҳаракатларни содир қилиши ҳам мумкин. Амалиёт ривожига эса субъектив хатоларга барҳам бериб бориш, оламни янада рационаллаштириш билан боғлиқдир.

Агар амалиёт назариянинг ҳақиқийлик мезони бўлса, ҳақиқий илмий назария амалиёт тўғрилигининг мезонидир. Бу борада назариянинг устуворлигини унинг амалиётга нисбатан ролини мутлақлаштириш деб тушуниш керак эмас. Мабодо, унинг тасаввур қила олиш функциясига урғу берилган тақдирда ҳам, бу амалиётни

назариянинг зарарига мутлаклаштириш учун қилинган ҳаракат ва позициянинг асослигини теран англаш учун амалга оширилади.

Назариялар ҳам мазмуни ва аҳамиятига кўра ҳар хил бўлади. Биз назариялар тўғрисида фикр юритганимизда, албатта, илмийлик мезонларига, яъни, объективлик тамойилига жавоб бера оладиган ҳақиқий илмий назарияларни назарда тутган эдик. Бироқ, тадқиқот объектининг диалектикасини чуқур очишга даъво қилувчи мутлақо рационал тарздаги назариялар ҳам бўлиши мумкин. Назариялар инсонлар томонидан яратилади, кўп ҳолларда улар мураккаб ижтимоий ҳолатда яшашади ва турмуш чигалликларидан халос бўлиш олим учун осон кечмайди. Бунинг устига, назария кўп ҳолларда бевосита амалиётдан эмас, балки бевосита эмпирик билимдан келиб чиқади ва унинг даражасини акс эттиради.

Назариётчини хилма-хил омиллар ишлашга мажбур қилиши, у турли мақсадни қўзлаши, ўзи билиб-билмай нотўғри усул ва воситаларни қўллаши мумкин. Амалий социология билан шуғулланадиган мутахассислар ўртасида: «Агар социолог хоҳласа, ҳар қандай муаммо юзасидан ўтказилган сўровда 100% ижобий натижага эришиши мумкин. Фақат бунда у олимлик этикаси ва социология талабларидан қўз юмиши учун ўзида куч топа олса бас», деган ибора бор. Баъзан, «зўр келганида» назариётчилар шундай йўл тутадилар, улардан талаб қилинаётган нарсанинг «тўғри»лигини дарров назарий жихатдан «исботлаб» қўя қоладилар. Бундай ҳолда бошқа олимлар ҳам ўша назаристчини «тўғри» тушунадилар, яъни у «вазиятнинг қурбони» бўлганлигини англайдилар ва уни танқид қилмасдан, олимона сукут сақлайдилар.

Назария нисбатан эркин фикр сифатида, албатта, ўзининг эмпирик асосидан илгарида юриши ёки эмпирик омил ортига яшириниб, жараёнларни ифодалаши ҳам мумкин. Ноилмий ва антиилмий назариялар реал амалиётдан узилган бўлади ҳамда орқада қолади.

Хуллас, амалиёт ва билиш, тажриба ва назария ўзаро боғлиқ ҳолда бир-бирига таъсир ўтказади, уларнинг ўзаро муносабати мос, уйғун ҳолда бўлиши ёки зид ҳолатга тушиб қолиши мумкин. Бири бошқасидан орқада қолиши ёки олдинга кетиши мумкин, бу эса улар ўртасидаги зиддиятнинг табиий ифодаси ҳисобланади. Ушбу зиддиятни енгиб ўтиш уларнинг ўзаро муносабатидаги ривожланиш жараенини янги даражага олиб келади. Ана шу йўл билан назария ривожланади, амалиёт тараққиётга эришади ва янги назариялар вужудга келиши учун имконият яралади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Билиш фалсафаси.
2. Табиатшунослик замонавий концепцияси. Валихонов.
3. Фалсафа қомусий луғат. “Шарқ” нашриёти. Тошкент – 2004 йил.